

De auteurs hebben het thema op heel verschillende wijze uitgewerkt. A. Tervoort bekijkt de methoden die ouders en autoriteiten in de late Middeleeuwen aanbevelen om studenten ver van huis in de gaten te houden, zoals het beknibbelen op de financiële speelruimte, het inschakelen van hoogleraren of bekenden, het inhuren van opvoeders en het inroepen van de universitaire rechtbanken. Ch. Burger laat zien hoe de befaamde theoloog Jean Gerson rond 1400 op de bres stond voor een strenge seksuele opvoeding van de jeugd als voorwaarde voor een hervorming van de kerk. B. Roberts volgt het debat over het roken van tabak in de Republiek omstreeks 1630 aan de hand van moralisten, medici en schilders en poneert dat het gebruik van tabak bij de jeugd bevorderd zou zijn door soldaten en schutters; de studie is rijkelijk speculatief en qua verklaringsmodel ongeloofwaardig. J. Exalto laat zien hoe drie gereformeerde moralisten in de Gouden Eeuw de gereformeerde jeugd via morele instructie vroomheid en deugdzaamheid poogden in te prenten, waarbij een bijzondere rol was weggelegd voor het goede voorbeeld van de ouders. L. F. Groenendijk, tenslotte, zet uiteen hoe de gereformeerde jeugd in de zeventiende en achttiende eeuw door middel van catechese, prediking en de drukpers van stichtelijke voorschriften werd doordrongen.

De lezing van het boek roept gemengde gevoelens op. De inleiding van I. Krausman Ben-Amos biedt een nuttig overzicht van de stand van zaken. De detailstudies voldoen aan wetenschappelijke criteria, maar missen iedere vorm van samenhang en laten de lezer met een gevoel van teleurstelling en gemiste kansen zitten. De laatste bijdrage besluit met de opmerking dat er weinig bekend is over de respons van de jeugd op de stroom stichtelijke vermaningen. De auteur raakt daarmee de kern van het probleem. We weten genoeg over de moraliserende geschriften over de jeugd in het vroegmoderne tijdvak, maar welke houding nam de jeugd ertegenover aan en hoe gedroeg deze zich werkelijk? Kortom: was de jeugd nu wel of niet losgeslagen? Hopelijk zal het volgende symposium van het werkverband deze vraag tot aandachtsveld verheffen en zich dan wat minder op de gereformeerde jeugd concentreren.

Guido de Bruin

D. J. Harreld, *High Germans in the Low Countries. German merchants and commerce in Golden Age Antwerp* (Dissertatie University of Minnesota 2000; The Northern world. North Europe and the Baltic c. 400-1700 AD, peoples, economics and cultures XIV; Leiden, Boston: Brill, 2004, x + 214 blz., € 83,-, ISBN 90 04 14104 9).

Met dit boek over de Hoogduitse handelaars in Antwerpen in de zestiende eeuw lijkt een opvallend hiaat in de geschiedschrijving betreffende de Antwerpse Gouden Eeuw nu eindelijk gesloten. In tegenstelling tot de Engelse, Spaanse, Italiaanse en Portugese naties, die reeds redelijk lang geleden in omvangrijke monografieën bestudeerd werden, is er aan de nochtans bijzonder belangrijke groep Duitse kooplieden-financiers in Antwerpen tot nog toe geen eigen studie gewijd. Donald Harreld ging deze uitdaging aan in het kader van een proefschrift aan de Universiteit van Minnesota onder leiding van James Tracy en was in de voorbije jaren regelmatig te gast in Antwerpse archieven. Hijzelf stelt dan ook in zijn

inleiding dat hij zijn boek beschouwt als ‘the missing book on Antwerp’s foreign merchant communities.’(5)

Het boek bevat twee delen met de eigentijdse titels *institutions* en *commercial networks*. Bij de lectuur wordt wel duidelijk dat de definitie van *institutions* zeer ruim is opgevat. In hoofdstuk 2 schetst hij eerst de voorgeschiedenis van de Antwerpse markt tot ca. 1500, in het bijzonder in verband met de handel naar Duitsland en vervolgens de expansie van de stad rond 1500. Daarop volgt een overzicht van de verschillende groepen buitenlandse handelaars en de werking van de vreemde handelsnaties. (hfst. 3) In hoofdstuk 4 geeft de auteur een overzicht van de diverse groepen Duitse kooplieden in Antwerpen, waarbij hij onder andere de inschrijvingen van nieuwe poorters als bron gebruikt. (Op pagina 62 dateert hij daarbij gegevens in verband met de herkomst van nieuwe poorters uit de literatuur foutief met 1526, terwijl de cijfers in feite betrekking hebben op de periode 1534-1568.) Dit wordt aangevuld met interessante gegevens betreffende de aanwezigheid van de grote Zuidoost-Duitse firma’s uit Augsburg en Neurenberg in Antwerpen, evenals van de diverse andere groepen kooplieden uit verschillende delen van Duitsland. (71-81) Na deze eerste identificatie worden verschillende organisatievormen bestudeerd, zoals partnerschappen, compagnieën etc. al dan niet met betrekking tot familieleden. Om de sociale integratie te onderzoeken kijkt hij naar de positie in processies en de Blijde Inkomsten van Karel V en Philips II. En uiteindelijk komt ook de keuze van de woonplaats binnen de stad aan bod. (90-92)

Deel twee gaat van start met een korte theoretische bespreking van ruimtelijke theorieën als het model van de Centrale plaatsen en het netwerkmodel van Hohenberg en Lees en het nut ervan voor de studie van commerciële netwerken. Het is spijtig dat de auteur bij het schrijven nog geen beroep kon doen op het boek van C. Lesger over de Amsterdamse handel, waarin een heel hoofdstuk aan het commerciële netwerk van de Nederlanden in de zestiende eeuw met als focus Antwerpen gewijd is. Maar uiteindelijk kiest Harreld toch niet voor een modelmatige netwerkanalyse, maar eerder voor een beschrijving van het handelsnetwerk van de Hoogduitse aan de hand van koopmanshandboeken en andere documenten evenals het verloop van de meest belangrijke handelsroutes en het verkeer hierop. Hoofdstuk 6 behandelt de infrastructuur van de Antwerpse handel op Duitsland. Naast algemene, reeds gekende, gegevens over de Antwerpse handelsinfrastructuur is hier vooral het stuk over de handelspraktijken van de Duitse kooplieden interessant.

In hoofdstuk 7 volgt het kwantitatieve kernstuk van het boek, een analyse van de handelsstromen van en naar Duitsland. Hierbij maakt hij voor de export gebruik van de waardevolle honderdste penning op de uitgevoerde goederen van 1543-1545, terwijl hij voor de invoer gegevens uit verschillende bronnen bij elkaar moet sprokkelen. Wij krijgen op die manier een goed overzicht van de samenstelling van de export naar Duitsland die vooral uit textiel, specerijen, wol en suiker bestond. Naast de Zuidoost-Duitse handelssteden Neurenberg, Augsburg, Frankfurt en Leipzig wordt ook de handel naar ‘Noordduitsland’ behandeld, waarbij men zich kan afvragen of men de regio rond Keulen en Aken niet beter onder een andere noemer had kunnen behandelen. De stelling dat de handel naar Noordduitse steden door een groot aantal kleine handelaars beheerst werd en dat voedsel

een grote rol speelde (170) gaat namelijk enkel op voor het Westduitse grensgebied met de Nederlanden en niet zozeer voor Noordduitsland in de strikte zin van het woord.

In het laatste hoofdstuk gaat Harreld nog in op de versterkte verschuiving van de Hoogduitse activiteiten van de warenhandel naar de financiële transacties na de jaren veertig van de zestiende eeuw. Hierbij verwijst hij naar het oprichten van de Antwerpse rentekamers in 1542 die volgens hem het begin van de Antwerpse rentemarkt voorstellen. Er is inderdaad een toename in de renteuitgifte in het kader van de bouw van de nieuwe Antwerpse stadsomwalling vast te stellen, maar ook al daarvoor was er een levendige markt voor renten en andere overheidsleningen. Het valt op dat de financiële transacties een duidelijk ondergeschikte rol spelen in het boek. Een interessante indicator hiervoor is het feit dat de klassieke studie van Richard Ehrenberg, *Das Zeitalter der Fugger, Geldkapital und Kreditverkehr im 16. Jahrhundert* van 1896, wel in de inleiding vermeld wordt maar dat er voor de rest van het boek niet één keer naar verwezen wordt. Ook de studies van Carande, Braudel evenals van Van der Wee en Blanchard over de Antwerpse geldmarkt komen helemaal niet voor. Maar één van de opvallendste kenmerken van de Hoogduitse firma's in Antwerpen was juist hun gelijktijdige activiteit als handelaars en financiers! Het is moeilijk hun belang in volle mate in te schatten zonder hun rol als geldschietters van Karel V en vele andere Europese vorsten via de Antwerpse markt te bespreken.

Don Harreld heeft zijn onderzoeksresultaten over de activiteiten en de organisatie van de Hoogduitse handelaars in Antwerpen toch goed ingebed in de bestaande literatuur over de Antwerpse handel in de zestiende eeuw en hij heeft er een goed leesbare en goed gestructureerde synthese van gemaakt. De activiteiten van de Hoogduitse handelsfirma's worden terecht in een breder kader geschetst dan alleen maar Antwerpen en de Nederlanden, ook al had dit aspect nóg meer uitgewerkt kunnen worden. Achter de trendy indeling in instituties en netwerken schuilt dan toch eerder een conventioneel boek dat qua benadering niet fundamenteel afwijkt van deze van een J. A. Goris ruim tachtig jaar geleden. Maar ook al is het boek dan niet echt vernieuwend op het vlak van theoretisch kader of methodologie, wij zijn dankzij Don Harreld heel wat gegevens met betrekking tot de handel van de Hoogduitsers in Antwerpen rijker. Het boek zal daarom zonder twijfel een vaste plaats innemen in de reeks studies over groepen van vreemde kooplieden in Antwerpen.

Michael Limberger

F. Vermeylen, *Painting for the market. Commercialization of art in Antwerp's Golden Age* (Studies in European urban history (1100-1800) II; Turnhout: Brepols, 2003, xiv + 208 blz., € 57,-, ISBN 2 503 51381 6).

Het zal zo'n vijftien, misschien wel twintig jaar geleden zijn, dat het Paul Getty Research Center, c.q. het Paul Getty Museum een symposium in Nederland organiseerde. Een van de sessie-voorzitters, een Nederlands sociaal-economisch historicus, waagde het voor een publiek overwegend bestaande uit kunsthistorici op te merken, dat kunstge-

een grote rol speelde (170) gaat namelijk enkel op voor het Westduitse grensgebied met de Nederlanden en niet zozeer voor Noordduitsland in de strikte zin van het woord.

In het laatste hoofdstuk gaat Harreld nog in op de versterkte verschuiving van de Hoogduitse activiteiten van de warenhandel naar de financiële transacties na de jaren veertig van de zestiende eeuw. Hierbij verwijst hij naar het oprichten van de Antwerpse rentekamers in 1542 die volgens hem het begin van de Antwerpse rentemarkt voorstellen. Er is inderdaad een toename in de renteuitgifte in het kader van de bouw van de nieuwe Antwerpse stadsomwalling vast te stellen, maar ook al daarvoor was er een levendige markt voor renten en andere overheidsleningen. Het valt op dat de financiële transacties een duidelijk ondergeschikte rol spelen in het boek. Een interessante indicator hiervoor is het feit dat de klassieke studie van Richard Ehrenberg, *Das Zeitalter der Fugger, Geldkapital und Kreditverkehr im 16. Jahrhundert* van 1896, wel in de inleiding vermeld wordt maar dat er voor de rest van het boek niet één keer naar verwezen wordt. Ook de studies van Carande, Braudel evenals van Van der Wee en Blanchard over de Antwerpse geldmarkt komen helemaal niet voor. Maar één van de opvallendste kenmerken van de Hoogduitse firma's in Antwerpen was juist hun gelijktijdige activiteit als handelaars en financiers! Het is moeilijk hun belang in volle mate in te schatten zonder hun rol als geldschietters van Karel V en vele andere Europese vorsten via de Antwerpse markt te bespreken.

Don Harreld heeft zijn onderzoeksresultaten over de activiteiten en de organisatie van de Hoogduitse handelaars in Antwerpen toch goed ingebed in de bestaande literatuur over de Antwerpse handel in de zestiende eeuw en hij heeft er een goed leesbare en goed gestructureerde synthese van gemaakt. De activiteiten van de Hoogduitse handelsfirma's worden terecht in een breder kader geschetst dan alleen maar Antwerpen en de Nederlanden, ook al had dit aspect nóg meer uitgewerkt kunnen worden. Achter de trendy indeling in instituties en netwerken schuilt dan toch eerder een conventioneel boek dat qua benadering niet fundamenteel afwijkt van deze van een J. A. Goris ruim tachtig jaar geleden. Maar ook al is het boek dan niet echt vernieuwend op het vlak van theoretisch kader of methodologie, wij zijn dankzij Don Harreld heel wat gegevens met betrekking tot de handel van de Hoogduitsers in Antwerpen rijker. Het boek zal daarom zonder twijfel een vaste plaats innemen in de reeks studies over groepen van vreemde kooplieden in Antwerpen.

Michael Limberger

F. Vermeylen, *Painting for the market. Commercialization of art in Antwerp's Golden Age* (Studies in European urban history (1100-1800) II; Turnhout: Brepols, 2003, xiv + 208 blz., € 57,-, ISBN 2 503 51381 6).

Het zal zo'n vijftien, misschien wel twintig jaar geleden zijn, dat het Paul Getty Research Center, c.q. het Paul Getty Museum een symposium in Nederland organiseerde. Een van de sessie-voorzitters, een Nederlands sociaal-economisch historicus, waagde het voor een publiek overwegend bestaande uit kunsthistorici op te merken, dat kunstge-